

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

УДК [378.6:34] (477)-048.78

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.5.6>

РЕАЛІЗАЦІЯ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ ФУНКЦІЇ АГРАРНОГО, ЗЕМЕЛЬНОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Носік Володимир Васильович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії правових наук України

Розглянуто методологічні, науково-теоретичні, інституційні, правові, навчально-методичні основи реалізації гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права як органічно поєднаних між собою наукових доктрин у системі юридичної науки України.

Наголошується на необхідності збереження і подальшого розвитку аграрного, земельного, екологічного права як навчальних дисциплін у юридичних вузах і наукових доктрин у профільних наукових установах НАН України, зокрема у НАПрН України та проведення фундаментальних і прикладних наукових пошуків на основі міжгалузевого підходу до пізнання права, врахування зарубіжного досвіду та створення умов для практичної реалізації наукових результатів у юридичній освіті, законотворенні та юридичній практиці.

Доведено, що без якісних наукових результатів, здобутих шляхом застосування інноваційних підходів до проведення фундаментальних і прикладних досліджень з пізнання сутності аграрного, земельного, екологічного права, неможливо забезпечити розробку новітніх прогресивних наукових теоретичних концепцій і орієнтованих на практику наукових доктрин, спрямованих на обґрунтування нових юридичних моделей реалізації конституційних прав і виконання обов'язків у сфері використання землі та інших природних ресурсів, продовольчої та екологічної безпеки, забезпечення громадянської злагоди на землі України.

Запропоновано удосконалити інституційне забезпечення реалізації гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права у юридичній науці шляхом створення у системі НАПрН України окремого наукового підрозділу або ж наукової установи з дослідження аграрних, земельних, екологічних відносин у сучасних умовах.

Ключові слова: гносеологія права, гносеологічна функція, інноваційне оновлення, аграрне, земельне, екологічне право, міжгалузеві дослідження, юридична наука.

Nosik Volodymyr. Implementation of the epistemological function of agrarian, land and environmental law in the system of legal science in Ukraine

The methodological, scientific-theoretical, institutional, legal, educational-methodical foundations of the implementation of the epistemological function of agrarian, land, environmental law as organically connected scientific doctrines in the system of legal science of Ukraine are considered.

It is emphasized the need to preserve and further develop agrarian, land, and environmental law as educational disciplines in law schools and scientific doctrines in specialized scientific institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine, in particular in the National Academy of Sciences of Ukraine, and to conduct fundamental and applied scientific research based on an interdisciplinary approach to the knowledge of law, taking into account foreign experience

and creation of conditions for practical implementation of scientific results in legal education, law-making, and legal practice.

It has been proven that without high-quality scientific results obtained through the application of innovative approaches to conducting fundamental and applied research on the essence of agrarian, land, and environmental law, it is impossible to ensure the development of the latest progressive scientific theoretical concepts and practice-oriented scientific doctrines aimed at substantiating new legal models implementation of constitutional rights and fulfilment of duties in the field of land use and other natural resources, food and environmental security, ensuring civil harmony on the land of Ukraine.

It is proposed to improve the institutional support for the implementation of the epistemological function of agrarian, land, and environmental law in legal science by creating a separate scientific unit or scientific institution for the study of agrarian, land, and environmental relations in modern conditions in the National Academy of Sciences of Ukraine.

Key words: *epistemology of law, epistemological function, innovative renewal, agrarian, land, environmental law, interdisciplinary research, legal science.*

Актуальність вибраної теми дослідження детермінована сучасними викликами, які постали перед Українським народом у сфері захисту землі і територіальної цілісності України від російської військово-терористичної агресії, використання, відновлення землі, природних ресурсів у екологічних системах різних природно-кліматичних зон, продовольчої безпеки, екологічної безпеки, забезпечення громадянської злагоди на землі України, та іншими суспільними і державно-правовими явищами, які вимагають проведення наукових пошуків для розробки науково обґрунтованих прогресивних економіко-правових, інституційно-правових, соціально-правових моделей післявоєнного суспільного розвитку і розбудови держави як самостійної, демократичної, правової і соціальної держави за європейськими вимірами.

Аналітична оцінка наукових здобутків у доктринах аграрного, земельного, екологічного права показує, що за 30 років еволюції національної правової системи аграрне, земельне, екологічне право сформувались як самостійні і водночас взаємно поєднані галузі права і наукові доктрини [1], кожна з яких має свій предмет, методи і функціональне призначення у механізмі правового регулювання земельних, аграрних, природоресурсних, екологічних правовідносин з метою досягнення громадянської злагоди на землі України [2]. Проте у деяких галузевих наукових доктринах вчені намагаються розчинити наукові доктрини аграрного, земельного, екологічного права у конституційному, адміністративному, цивільному

праві, що категорично не сприймається науковцями у сфері аграрного, земельного, екологічного права і розглядаються як деструктивні у розвитку правової доктрини в Україні [3; 29–33]. Такі тенденції у правових доктринах негативно впливають на процеси пізнання права як у освітній, так і науковій сферах, а також у практиці застосування законодавства.

Водночас війна та пов'язані з нею нові економічні, соціальні, демографічні, державно-правові та інші процеси і явища істотно впливають на суспільні свідомість і правосвідомість громадян щодо сприйняття, осмислення і розуміння права, законності, справедливості у сфері здійснення прав на землю, використання і охорони землі, подолання бідності, продовольчої безпеки, доступу до використання природних ресурсів, екологічної безпеки тощо. Тому перед науковими доктринами аграрного земельного та екологічного права постають нові завдання з проведення наукових пошуків відповідно до потреб суспільства і держави.

З огляду на актуальність теми мета дослідження – розкрити методологічні, теоретичні, правові, інституційні основи забезпечення реалізації гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права у системі юридичної науки України і на цій основі одержати нові наукові результати фундаментального і прикладного значення.

З перших днів віроломного нападу російських терористичних військ на територію України ВР України прийняла низку законів, спрямованих на захист територіальної цілісності держави і оборону землі як

об'єкта права власності та основного національного багатства Українського народу, а також на врегулювання особливостей здійснення прав на землю, правового режиму земель, адміністрування земельних відносин, забезпечення продовольчої і екологічної безпеки в умовах правового режиму воєнного стану. Науковий аналіз змісту цих законів показує, що закріплені у них деякі нормативні положення не мали належного наукового обґрунтування, тому згодом вони були змінені або скасовані. Пояснюється це тим, що в умовах війни наукові доктрини аграрного, земельного, екологічного права, як і інші національні правові доктрини, виявились не готовими до того, аби запропонувати інституційно-правові моделі вирішення земельних, аграрних, продовольчих та інших проблем в умовах війни. За роки розбудови України національна правова доктрина, складником якої є аграрне, земельне, екологічне право, не проводила фундаментальних і прикладних наукових досліджень на випадок військової російської агресії, і тому не мала наукових результатів у вигляді ідей, концепцій, гіпотез, правових моделей, проєктів законів, які можна було б застосувати після 24 лютого 2024 року для врегулювання суспільних відносин в усіх сферах життєдіяльності суспільства і держави в умовах воєнного стану.

Тому породжені війною виклики спонукають учених з наукових доктрин аграрного, земельного, екологічного права до проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання і використання нових знань шляхом застосування різних методів наукового пізнання суспільно-економічних, державно-правових та інших процесів і явищ у сфері використання та охорони землі, її природних ресурсів, забезпечення продовольчої безпеки, захисту державної території з метою розробки ефективних юридичних моделей правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин в умовах війни, а також після скасування чи припинення воєнного стану в Україні.

Одним з ключових методів проведення теоретичних і прикладних наукових досліджень у доктринах аграрного, земельного,

екологічного права є гносеологічний підхід до пізнання сутності цих галузей національної правової системи та їх функціонального призначення у суспільстві та державі. Пояснюється це гносеологічною природою права, оскільки «правова трансформація пізнання забезпечує своєрідне «переливання» підтвердженого практикою історичного досвіду суспільства у відповідні форми правових норм і інститутів, забезпечує їх адекватність і соціальну релевантність»; водночас «гносеологічна трансформація права перетворює його на специфічний метод пізнання і структуризації соціальної дійсності, виявлення його автентичності та регулятивних потенціалів»; «тому право з пасивного об'єкта пізнавального процесу стає активним гносеологічним суб'єктом загальної системи соціального пізнання» [4, с. 32–44].

Адже гносеологія права базується на філософських законах буття та розумінні того, що право необхідно розглядати як об'єктивну реальність, або ж певну субстанцію, у якій реалізуються об'єктивні потреби самоорганізації суспільства із застосуванням обмежень та примусових заходів, виникають, розвиваються, змінюються і припиняються суперечливі суспільні процеси і явища у різних сферах життя і діяльності суспільства, які потребують нормативного вираження та державної підтримки з огляду на те, що позитивне право і держава існують у органічній єдності і взаємодії. Тому право як соціальне явище, з одного боку, виступає предметом наукового пізнання у його об'єктивному, тобто статичному виразі, базується на консервативних, догматичних засадах розуміння сутності і цінності права у регулюванні суспільних відносин. З іншого боку, право розглядається як процес пізнання суспільних відносин і явищ, за наслідками якого з'являються нові знання, одні з яких потребують нормативного вираження, інші – залишаються як доктринальні світоглядні уявлення про право, яке проявляється у динамічному виразі на кожному історичному етапі розвитку суспільства і держави [5, с. 168].

З точки зору методології правової доктрини, у системно-структурному виразі гносеологічний підхід у проведенні наукових досліджень у сфері земельного,

аграрного, екологічного права можна розглядати як декілька взаємопов'язаних модулів, а саме: навчально-освітній, освітньо-науковий, доктринальний, нормотворчий, прикладний (юридична практика), у рамках яких відбувається послідовний поетапний процес набуття фахових знань про право, наукове пізнання права, формування професійної правосвідомості, проведення наукових пошуків, формулювання наукових результатів (ідей, концепцій, рекомендацій, проєктів законів тощо), їх нормативне закріплення і втілення у життя у процесі реалізації права. Органічна єдність цих модулів є беззаперечною, оскільки низький рівень професійних знань за спеціальністю 081 «Право» знижує освітньо-науковий рівень пізнання права, який своєю чергою негативно впливає на результати доктринальних досліджень, якість законодавства, ефективність у реалізації права [6, с. 157–180].

Адже юридична освіта, як справедливо стверджує В. Комаров, тільки тоді буде фундаментальною, коли засновуватиметься на відповідних концепціях науки; нині, на жаль, ми маємо значний розрив між рівнем юридичної освіти і юридичною наукою; необхідно об'єднати науку про право з юридичною освітою; у фундамент юридичної освіти треба покласти досягнення української і світової наукової думки, що сприятиме посиленню ґрунтовності вищої юридичної освіти; фундаментальна вища юридична освіта має дати фахівцю базові, системоутворюючі, методологічно значущі знання, які беруть витоки із розуміння й охоплюють первинні сутності правових явищ; це стосується й інших компетентностей, зорієнтованих на результати навчання та опанування певного практичного досвіду [7, с. 20–37].

У поєднанні з юридичною освітою та практикою земельно-правова доктрина все більше й більше впливає на формування суспільної свідомості та правосвідомості у виборі поведінки кожного громадянина, громадськості, органів державної влади і місцевого самоврядування щодо втілення у життя людських цінностей у підходах до використання землі та інших природних ресурсів через здійснення гарантованих у Конституції України прав і свобод, виконання обов'язків, прийняття рішень

з метою забезпечення життя і здоров'я громадян, громадянської злагоди, територіального суверенітету держави, охорони землі в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь на землі України [8, с. 11]. Такий же вплив на формування суспільної свідомості і правосвідомості відбувається після проведення наукових досліджень у наукових доктринах аграрного та екологічного права.

Нормативне забезпечення реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права як навчальних дисциплін і галузей юридичної науки здійснюється законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність» та інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини у процесі провадження такої діяльності, та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Виходячи зі змісту норм названих законів юридичну науку необхідно розглядати як наукову діяльність визначених у законі суб'єктів, тобто інтелектуальну творчу діяльність, яка спрямована на одержання нових знань та (або) пошук шляхів їх застосування, основними видами якої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження у сфері права, включаючи й аграрне, земельне та екологічне право.

У системно-структурних зв'язках юридичної освіти і правової науки інституційне забезпечення реалізації гносеологічної функції наукових доктрин аграрного, земельного, екологічного права мають здійснювати наукові установи – юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, утворені в установленому законодавством порядку, для якої наукова та (або) науково-технічна діяльність є основною. Крім цих установ, до інституційних суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності закон відносить також університети, академії, інститути, інші юридичні особи незалежно від форми власності, що мають відповідні наукові заклади.

Аналітичний огляд інституційного забезпечення реалізації гносеологічної функції аграрного, земельного та екологічного права у системі юридичної науки показує, що фундаментальні і прикладні наукові

дослідження зосереджені в основному в університетах та інших вищих юридичних навчальних закладах, які відповідно до ліцензійних умов здійснення освітньої і наукової діяльності забезпечують підготовку фахівців за науково-освітнім рівнем «Доктор філософії» за спеціальністю 081 «Право», а також проводять атестацію наукових кадрів на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; природоресурсне право; екологічне право».

Для прикладу можна назвати такі провідні юридичні вузи, як Навчально-науковий інститут права КНУ імені Тараса Шевченка, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, де створено по дві кафедри з однаковими назвами «Земельного та аграрного права» та «Екологічного права», у Національному університеті «Одеська юридична академія» функціонує кафедра аграрного, земельного та екологічного права, у ХУУП імені Леоніда Юзькова діє кафедра трудового, земельного та господарського права, у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника функціонує кафедра трудового, екологічного та аграрного права. Науково-педагогічні працівники цих кафедр забезпечують реалізацію пізнавальної функції аграрного права як навчальних дисциплін і як наукових доктрин, що підтверджується захищеними докторськими і кандидатськими дисертаціями, створеними разовими і постійними спеціалізованими радами із захисту дисертації у цих навчальних закладах.

Водночас аналітичний огляд діяльності наукових установ у системі НАН України показує, що забезпечення реалізації пізнавальної функції наукових доктрин аграрного, земельного, природоресурсного, екологічного права здійснюють учені відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, а також члени відділення аграрного, екологічного і господарського права НАПрН України у рамках наукових тем за основним місцем роботи або ж за рішенням Президії академії виконуються фундаментальні наукові дослідження з аграрного, земельного, природоресурсного, екологічного права [9, с. 485–562].

При цьому варто зазначити, що порівняно з іншими правовими доктринами, як-то цивільного, господарського, конституційного, адміністративного права тощо, у структурі НАПрН України поки що не створено окремого дослідницького підрозділу наукової установи або ж окремого науково-дослідного інституту з дослідження аграрного, земельного, екологічного права як складника національної правової системи і розбудови української державності Європейським вектором розвитку. Щодо інших наукових установ різних форм власності, то вибіркового аналізу їхньої діяльності показує, що вони забезпечують реалізацію пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права переважно у рамках функціонування постійних чи разових спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій.

Інституційне забезпечення реалізації гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права передбачає проведення якісних фундаментальних і прикладних досліджень. З огляду на основні етапи становлення і функціонування земельного, аграрного, екологічного права як самостійних галузей правової системи упродовж 30 років розбудови української державності можна стверджувати, що у розвитку цих правових галузей спостерігаються дві основні тенденції, одна з яких виражає їх догматичний характер і базується на концептуальних засадах з радянського земельного права, друга – розкриває прискорену динаміку формування земельного і аграрного права за наслідками здійснення земельної і аграрної реформ, нормативне закріплення у земельному і аграрному законодавстві правил і методів регулювання земельних і аграрних відносин, які використовуються у державах континентальної і англо-американської правових систем [10, с. 626–627].

Водночас на кожному етапі здійснення земельної і аграрної реформ відбувалися концептуальні зміни у тій чи іншій парадигмі регулювання земельних відносин з урахуванням трансформації суспільних земельних і аграрних відносин з виключно публічних на приватно-публічні, що безпосередньо впливало на нормативне закріплення загальних і спеціальних методів

правового регулювання та вибір методів наукового пізнання сутності земельного та аграрного права у правових доктринах земельного, аграрного, екологічного права [11, с. 209–214].

Зокрема, зміна парадигми правового регулювання аграрних відносин передбачає інноваційне оновлення предмета аграрного права з огляду на наявні суперечності між закріпленими у чинному аграрному законодавстві консервативними засадами аграрного права та новими викликами у сфері агробізнесу, продовольчої безпеки, соціального розвитку, пов'язаними з війною та відновленням аграрного сектору після війни. Адже сучасне аграрне право та аграрне законодавство досягли свого максимального розвитку на традиційних методологічних підвалинах і, на жаль, уже не повністю задовольняють сучасні глобальні і національні виклики, які постали і постають перед суспільством, тому потребує нових правових ідей, концепцій, задумів, проєктів, наукових пошуків, аби ефективно і результативно вирішувати реальні життєві проблеми кожного і всіх у забезпеченні права на життя і здоров'я, на достойне харчування, на безпечне довкілля, на захист людини від епідемій і хвороб. Якщо аграрно-правова наука не наповниться інноваційними дослідженнями, може статися так, що предмет аграрно-правового регулювання на інноваційній основі буде викладатись у вишах і досліджуватись у науці цивільного, господарського права, права інтелектуальної власності, адміністративного права, а не аграрного права України [12, с. 47–52].

У земельному праві також гостро проявляється дія філософського закону єдності і боротьби протилежностей між консервативними нормами законодавства і новими суспільними відносинами, тому його інноваційне оновлення має бути спрямоване на впровадження розробленої у науковій доктрині земельного права юридичної моделі земельного права, у якому нарешті знайде нормативне вираження воля Українського народу на свою землю, територію і державу, а також міра свободи, рівності і справедливості у забезпеченні доступу до використання землі, охорони землі як об'єкта права власності й основного

національного багатства Українського народу, матеріальної основи державного суверенітету, територіальної цілісності держави і конституційного ладу в Україні [13, с. 76–90].

Що ж до екологічного права, то у його еволюції догматичні риси спостерігаються більш виразно порівняно з динамікою його розвитку за тими напрямками, які науково обґрунтовані в українській доктрині екологічного права і потребують нормативного вираження у законотворенні, систематизації законодавства, реалізації у юридичній практиці [14]. Водночас сформульовані у доктрині екологічного права світоглядні підходи до сутності цієї галузі права крізь призму економіко-правових проблем екології перехідного періоду [15], теолого-соціологічного феномену екологічного права і екологічної держави [16, с. 99–107], доктрини природного права [17], фауністичного [18], флористичного права [19], права екологічної безпеки [20], енергетичного права, ядерного права [21], права на безпечне навколишнє природне середовище, [22] біосфероцентризму [23, с. 74–80] тощо розширюють горизонти для розуміння сутності екологічного права у сучасних умовах і створюють передумови для його динамічного розвитку.

Гносеологічний підхід до дослідження проблем земельного, аграрного, екологічного права не обмежується пізнанням сутності лише предмета цих галузей правової системи. Адже з причин об'єктивного і суб'єктивного характеру у правовій системі України запроваджуються універсальні принципи, категорії, поняття, форми і методи правового врегулювання земельних, аграрних, екологічних відносин, які використовуються у державах континентальної та англо-американської правових систем. Тому компаративізм у доктринах земельного, аграрного, екологічного права необхідно розглядати як одну із засад у дослідженні сутності земельного, аграрного, екологічного права з огляду на сучасні інтеграційні процеси адаптації законодавства України до правових вимог Європейського Союзу після визнання у червні 2022 року України кандидатом на вступ до членів Європейського співтовариства [24, с. 172].

Резюмуючи викладене, можна зробити загальний висновок, що реалізація гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права у системі юридичної науки передбачає проведення фундаментальних наукових пошуків, спрямованих на одержання нових знань і наукових результатів у вигляді гіпотез, теорій, нових методів пізнання, відкриття нових суспільних процесів і явищ, виявлення закономірностей розвитку суспільних відносин у сфері використання і охорони землі, її природних ресурсів, продовольчої безпеки, екології та безпечного для життя і здоров'я довкілля, а також проведення прикладних досліджень, спрямованих на розробку інноваційних економіко-правових і соціальних моделей правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин, підготовку і прийняття законів та інших нормативно-правових актів.

Реалізація гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права у системі юридичної науки має бути спрямована на формування суспільної свідомості і професійної правової свідомості у суспільстві крізь призму вирішення суперечностей між нормативно закріпленими догмами і новими знаннями про правові цінності, утвердження соціальної істини і справедливості, забезпечення балансу суспільних і приватних потреб та інтересів у сфері використання землі, її природних ресурсів, сільського господарства, продовольчої безпеки, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, еко-

логічної безпеки з метою реалізації ЦСР на період до 2030 року.

З метою підвищення ефективності фундаментальних і прикладних наукових досліджень у забезпеченні реалізації гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права, керуючись Указом Президента України «Про цілі сталого розвитку» від 30.09.2019 року в частині планування наукових досліджень шляхом узгодження з НАПрН України перспективних тем наукових пошуків, видається за доцільне у системі цієї галузевої академії наук створити у одному з НДІ структурний підрозділ для забезпечення комплексного підходу до проведення наукових досліджень з аграрного, земельного, екологічного права або ж створити окрему наукову установу з дослідження аграрного, земельного, екологічного права.

Розглянуті вище питання реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права у системі юридичної науки лише частково розкривають сутність процесів і явищ, які мають місце в Україні у сучасних умовах правового режиму воєнного стану і не охоплюють усієї палітри чинників, які безпосередньо впливають на ефективність проведення фундаментальних і прикладних досліджень у сфері правового регулювання та публічного адміністрування аграрних, земельних, екологічних відносин, і тому ця тема потребує подальшого вивчення і наукового дослідження у доктринах аграрного, земельного, екологічного права України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Правова доктрина України: у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю.С. Шемшученко, А.П. Гетьман, В.І. Андрейцев та ін. ; ред.: Ю.С. Шемшученко. 848 с.
2. Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права / за ред. Ю.С. Шемшученка. Правова система України : історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 4. Харків : Право, 2–8. 480 с.
3. Бондар О.Г. Земельне право та будівельне право: актуальні проблеми співвідношення у логіко-структурній схемі підготовки фахівців для будівельної галузі. *Актуальні проблеми аграрного, земельного, екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз* : матеріали круглого столу, присвяч. 100-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. Вовка Ю.О. (Харків, 12 травня 2023 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків : Право, 2023. С. 29–33.
4. Козловський А.А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1–2. С. 32–44.
5. Носік В.В. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (Гносеологічний підхід). Методологія проведення сучасних

юридичних досліджень : монографія / Н.С. Кузнецова, М.М. Хоменко, А.Б. Гриняк та інші. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 168 с.

6. Носік В.В. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (гносеологічний підхід). Методологія проведення галузевих юридичних досліджень : колективна монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Хоменка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 157–180.

7. Комаров В. Вища юридична освіта України: нові виміри. *Право України*. 2017. № 10. С. 20–37.

8. Гетьман А., Носік В. Доктрина земельного права України. Вступне слово. *Юридичний журнал «Право України»*, 2020. № 5. С. 11.

9. Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку : монографія. Харків : Право, 2021. 678 с.

10. Носік В.В. Земельне право в Україні: методологія, теорія, перспективи розвитку. Правова доктрина України: у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю.С. Шемшученко, А.П. Гетьман, В.І. Андрейцев та ін. ; ред.: Ю.С. Шемшученко. С. 626–627.

11. Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку : колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А.П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т.В. Курман. Харків : Юрайт, 2022. 576 с.; Носік В.В. Методологічні та теоретичні основи правової ідеології земельної реформи в Україні. *Філософія права і загальна теорія права. Науковий журнал*. 2012. № 1. С. 209–214 (додаток до журналу «Право України»).

12. Носік В.В. До питання про інноваційне оновлення аграрного права України: проблеми теорії і практики. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери* : збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Харків, 20 лист. 2020 р.) / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги, Т.В. Курман. Харків : Юрайт, 2020. С. 47–52.

13. Носік В.В. Земельне право і законодавство України: системна криза чи зміна парадигми в умовах реалізації Цілей Сталого Розвитку до 2030 року? *Юридичний журнал «Право України»*. Доктрина земельного права України, 2020. № 5. С. 76–90.

14. Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.

15. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) : монографія. 2-ге вид. Київ : Укр. інформ.-прав. центр, 2001. 772 с.

16. Костицький В.В. Екологічне право як теолого-соціологічний феномен. *Екологічне право України*. 2018. № 1–2. С. 2–11; Сучасна держава – екологічна держава: соціолого-правовий аспект. *Соціологія права*. 2018. № 1–2. С. 99–107.

17. Анісімова Г.В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства України в контексті природно-правової доктрини : монографія. Харків : Право, 2019. 672 с.

18. Шеховцов В.В. Перспективи формування і розвитку фауністичного законодавства України : монографія. Харків : Право. 2020. 344 с.

19. Соколова А.К. Флористичне право України : проблеми формування та розвитку : монографія. Харків : Право, 2009. 288 с.

20. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. НУБІП, Інститут економіко-правових досліджень НАН України, 2018. 490 с.

21. Балюк Г.І. Ядерне право України: науково-теоретичні засади виділення ядерних відносин. *Право України*. 1999. № 7.

22. Бредіхіна В.Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище : монографія / за ред. М.В. Шульги. Харків : Вид. ФОП Вапнярчук Н.М., 2008. 168 с.

23. Лісова Т.В. Ідея біосфероцентризму як основа методології дослідження правового забезпечення відновлення земель. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 74–80.

24. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (гносеологічний підхід). Методологія проведення сучасних юридичних досліджень : монографія / Н.С. Кузнецова, М.М. Хоменко, А.Б. Гриняк та інші. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 172.